

Stalins magtapparat

Mette Skak

Rosenfeldts disputats er en minutiøs kortlægning af stalinismens konspirative etos, som den manifesterede sig i Sovjetunionens organisatoriske opbygning med alle dets særlige forgreninger

Niels Erik Rosenfeldt: **The "Special World". Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication. 1-2.** *University of Copenhagen: Museum of Tusulanum Press, 2009. (633+520 ss., index, ill.).*

Niels Erik Rosenfeldt er formentlig den mest originale, grundige og vedholdende stalinisme-forsker, verden endnu har set.

Der er udgivet hyldemetre af Stalin-biografier, utallige analyser af hans varme og kolde krige, herunder hans krigsførelse mod sit eget folk, samt indføringer i Stalin som politisk tænker. Men ingen andre end Rosenfeldt har for alvor forsøgt sig med den spidsvinkling af stalinisme-problematikken, som egentlig ligger lige for: stalinismen som et exceptionelt konspirativt politisk system. Navnlige har ingen som Niels Erik Rosenfeldt holdt fast i denne

vinkel som motor for al deres forskning; en målrettedhed, som nu fuldt fortjent har indbragt ham doktorgraden.

Anmeldelsen gælder netop Rosenfeldts meget omfangs- og indholdsrigte doktordisputats. Disputatsen som genre forbinder de fleste med noget uendelig tungt og tørt akademisk, og det skal da heller ikke skjules, at det kræver hår på brystet at læse den grundigt igennem.

Men læsere, der har hygget sig med at tyre Peter Øvig Knudsens dissekering af Blekingegadebandens meriter og metoder igennem, skal vide, at Stalin forsøgte at få hele Sovjetunionen som politisk system til at fungere efter lignende udspekulerede principper.

Det er den overordnede, yderst fascinerende pointe, der ligger i Rosenfeldts forskning. Æblet falder ikke langt fra stammen, må man sige om Stalins posthume danske af-

læggere, som denne anmelder selv var ganske tæt på i 1970'erne (via den maoistiske organisation Anti-Imperialistisk Solidaritet/ Tøj til Afrika på Fyn).

Disputatsen handler således om virkelighedens James Bond'er. Stalin brugte nærmest hele sit intellekt på at pådutte sine medarbejdere konspiratoriske julelege (og direkte morderisk adfærd) ud fra en pervers Carl Schmittsk politik-opfattelse, hvorefter verden består af venner og navnlig fjender.

Et univers parallelt til staternes hemmelige tjenester og væbnede styrker, når de er på krigs fod, her altså forstørret op i stor skala som den samlende logik bag en af de absolut toneangivende stormagter i det 20. århundrede. De her betragtninger er for det meste mine egne, for skal jeg rette en kritik mod Rosenfeldts værk bliver det, at det er for uinspireret i sine konklusioner og perspektiver, så dem vil jeg tillade mig at brodere videre på undervejs.

Faktisk må man håbe, at Rosenfeldt vil bruge tid på at skrive en populærvidenskabelig version af disputatsen på dansk – en folkebog med plads til flere anekdoter og livlige konkretiseringer af det, som hans systematiske akademiske analyse kortlægger.

Disputatsen er nemlig for karrig med at give os smagsprøver på, hvad de hemmelige dokumenter og beslutninger kunne gå ud på og have af videre følger. Lidt flere cases og

en mere ligefrem udvikling af pointerne ville være velgørende. Men ellers er det som antydning et værk i særklasse: en minutiøs kortlægning af stalinismens konspirative etos, som den afspejlede sig i Sovjetunionens virkelige organisatoriske opbygning med alle dets særlige forgreninger inklusive de myriader af omlægninger og navneændringer af enkeltinstanser, som var så typiske.

De særlige sektorer

Der er næsten tale om en ny analyseteknik, som man kunne kalde *paper trailing*, hvor det drejer sig om at få hold på, hvem der havde kompetence til at videresende hvilke dokumenter, og hvem der kunne beordre skærpede konspirative foranstaltninger og nedkalde straf over dem, som sløsede med hemmeligholdelsen og tog papirer med hjem.

Blandt andet peger Rosenfeldt på det aldrig tilfredsstillende behov for at kontrollere udførelsen af de truffene beslutninger – ofte var det jo beslutninger, der på forhånd var dømt til fiasko.

Det var det, der kastede Stalin ud i at opbygge sin parallelstruktur af hemmelige kontrol-, efterretnings- og mobiliseringsinstanser, dvs de *osoby sektora*, som er afhandlingens omdrejningspunkt med deres direkte koblinger til det egentlige hemmelige politi og efterretningsapparat såvel som til partiet og den internationale organisation Komintern.

LITTERATUR

Den opgave, som Rosenfeldt stiller sig selv, er at give en klassisk struktur- og funktionsanalyse af komplekset af hemmelige særinstanser, der blev etableret i Stalin-tiden i tilknytning til det kendte sovjetiske magtapparat på parti- og statsniveau. Med hans egne ord "at bestemme strukturen, funktionen, betydningen og de forskellige overlap inden for det hemmelige apparat" (bd. 1, s. 32). Den overordnede ambition er at give et samlet overblik, men samtidig at dykke ned i detaljerne for at konkretisere og specificere. Resultatet er ikke så lidt af en ny samlet gennemskrivning af Sovjetunionens tidlige historie fra 1920'erne til ind i 1950'erne, i sig selv ganske innovativt med spændende nye facetter.

Det virkelig imponerende ligger imidlertid i det overvældende materiale, som afhandlingen bygger på, herunder masser af kilder fra sovjetiske og visse andre arkiver. Men det har ikke været let at finde kilder, der smager af rygende pistoler om netop Rosenfeldts emne. Det er grunden til, at nogle kolleger stadig ser med skepsis på hans fund.

Rosenfeldt er befriende ærlig om den kritik, han har fået, og får det samtidig gjort klart, at folk som E. A. Rees har misforstået hans tidligere publikationer (bd. 1, s. 40f.). Det hemmelige apparat var ikke mere hemmeligt, end at nøglefiguren Aleksandr Poskrjobjsjev med sin stab på ca. 100 ansatte var kendt af

partitoppen som Bureauet under Centralkomiteens Sekretariat, dvs. den instans, der forberedte sager og rundsendte dokumenter og forlangte dem afleveret igen (bd. 1, s. 231).

Med andre ord var den hemmelige parallelstruktur ingenlunde ukendt for de indviede. Vi taler således om en delvist integreret del af den sovjetiske magt- og efterretningsstruktur, et kancelli med særlige bureaukratiske beføjelser, som eksempelvis var involveret i noget så følsomt som sikkerhedsgodkendelse af kadrer (bd. 1, s. 233).

Men i praksis fungerede dette topniveau af de utallige hemmelige afdelinger på lavere niveauer i Sovjetunionen som *gatekeeper* for kontakten til Stalin, og Poskrjobjsjev selv blev en supplerende sparringspartner for ham ud over Molotov og Kaganovitj (bd. 1, s. 326).

Stalins særstatus i det sovjetiske system hvilede således på det ekstra lag af hengivne dygtige folk, som alene han havde til sin rådighed både som filter over for omverdenen og som en ekstra efterretningsinstans, der ligefrem kunne bringe det hemmelige politi i fedtefadet.

Den kommende krig

Lyder det kafkask? Jamen det var Stalins Sovjetunion uden nogen som helst tvivl. Via de hemmelige parallelstrukturer blev den civile industri pålagt at forberede sig på 'den kommende krig' – titlen på en militær

efterretningsanalyse fra 1928 – ved at mobilisere forsyningslagre, noget af forklaringen på den allestedsnærværende trussel om sult i Stalin-tiden (smlgn. bd. 1, s. 284, billedtekst). Denne del af analysen bygger videre på den svenske historiker Lennart Samuelson, og siden Rosenfeldt indleverede disputatsen, er der kommet yderligere belæg for den totalitære Stalin-militarisme gennem Bogdan Musials forskning.

Stalin levede som sagt i et Carl Schmittsk univers af krig og fjender, og hele ‘baglandet’, dvs. det sovjetiske samfund havde bare at være tilsvarende på krigsfod og udvise årvågenhed og angive spioner osv. Fra 1933 ophørte man således med at offentliggøre regeringsbeslutninger og satte alt ind på at sløre de egentlige beslutningsgange og regeringsmetoder (bd. 1, s. 72-73). Godkendelse af krigsplaner o. lign. følsomme emner skete kun mundtligt (bd. 1, s. 35), og i det hele taget holdt Stalin kortene særdeles tæt ind til kroppen, så der foreligger kun sjældent et fuldt *paper trail*.

En af Stalins kafkaske beherskelsesmetoder over for Politbureauet var at træffe beslutning via *opros*, dvs. skriftlig eller mundtlig rundspørge formidlet gennem Poskrjobeysjev-kancelliet (bd. 1, s. 482).

Over for det måtte de enkelte Politibureau-medlemmer stikke hovedet ud af busken og vedgå deres stiltingtagen uden at kende de andres – en sikker genvej til at få eventuelle

‘forrædere’ frem i lyset. Som minimum befriede *opros*-proceduren Stalin for en åben kollektiv drøftelse af sine beslutningsforslag, idet folk herved var mere optaget af at lægge sig tæt op ad den formodede Stalinlinje. Derudover understreger Rosenfeldt det hemmelige kancellis nøglerolle på bekostning af udenrigsministeriet i udenrigspolitiske anliggender (bd. 1, s. 365) samt dets rolle i de eskalerende udrensninger, en anden mærkesag for Stalin (bd. 1, s. 477 ff.).

Generelt er Rosenfeldts indfaldsvinkel til stalinismen en øjenåbner med hensyn til ‘nye ansigter’ blandt de væsentlige aktører – eksempelvis Elena Stasova, Boris Ponomarev og Jenö Varga samt jo altså Poskrjobeysjev – hvor traditionelle fremstillinger har fokus på fx Berija og Molotov.

Den almægtige principal

Et vigtigt underkapitel om de fundamentale dilemmaer, som Stalin stod overfor (bd. 1, ss. 55 ff.), gør det klart, at de hemmelige parallelstrukturer var et desperat forsøg på at løse det bolsjevikiske totalitære systems særlige *agent/principal-problem*: Stalin var politisk almægtig, altså principal, men i praksis afhængig af informationer og ressourcer tilvejebragt af sine underordnede, altså hans agenter i både ordets brede og snævre betydning. Selv kunne han ikke overkomme at kontrollere og

LITTERATUR

demaskere de illoyale, dovne og sløse aktører hverken på de lavere niveauer eller på det øverste niveau af de sovjetiske magthierarkier. Ergo måtte han gribe til parallel-instanser bemandet med sine håndplukkede folk som uformel kontrolinstans ud over det hemmelige politi.

Alle nutidige systemer har indbyggede agent/principal-problemer, der handler om den informations-asymmetri, der opstår i mere komplekse strukturer baseret på specialisering og arbejdsdeling.

Men for en kontrol-freak og patologisk mistroisk type som Stalin var de et uophørligt mareridt, som Rosenfeldt blandt andet skildrer under overskriften 'the dynamics of escalation' (bd. 1, s. 76 ff.). At sløse med de konspirative procedurer blev således gjort til en skødesynd fra midt i 1920'erne og dermed en selvstændig faktor i terroren i sidste halvdel af 1930'erne på linje med mistanke om trotskisme, bukharinisme og egentlig spionage.

Da hemmelighedskræmmeriet var så allestedsnærværende var denne kriminalisering af manglende perfektion udi det konspirative håndværk en formidabel trussel mod store dele af sovjetsamfundet (bd. 1, s. 104).

Grusomme metoder

Bind 2 af afhandlingen ser nærmere på de hemmelige parallelstrukturer i tilknytning til de sovjetiske efterret-

ningsapparater samt Kominterns hemmelige apparat og dets forbindelser til de særlige afdelinger, den særlige verden tæt på Stalin, som indgår i disputatsens undertitel. Her hed en af nøglefigurerne Gleb Bokij; en anden Panjusjkin – en sær blanding af diplomat, spion og Komintern-funktionær i det apparat, der blev bygget op efter Kominterns rent formelle nedlæggelse i 1943. I dette bind kommer Rosenfeldt ind på de Dr. Mengele-agtige sider af den sovjetiske virkelighed: afprøvningen af nyudviklede giftformer på levende mennesker; giftteknologi, der blev brugt under Katyn-massakren (bd. 2, s. 86; se også bd. 2, s. 100 ff.).

Der kommer også detaljer om militærensuren under Korea-krigen, som skulle forhindre sovjetiske soldater i at afsløre Sovjetunionens militære involvering på Kim Il Sung's side – visse soldater kunne ikke modstå fristelsen til at sende en hilsen fra Pyongyang hjem til familien (bd. 2, s. 98).

Ikke overraskende blev den hemmelige parallelstruktur styrket af den ekstraordinære situation under Den Store Fædrelandskrig og voksede fra under 1500 til næsten 1800 ansatte pr. 1940-1942 (bd. 2, s. 136). Her trækker Rosenfeldt endvidere på historikeren Dmitrij Volkogonovs bekræftelse af, at der inden for partiapparatet var en *spetsial'nyj otdel*, en særlig afdeling med beføjelser til at kontrollere og godkende NKVD-ak-

tiviteter, evt. bremse dets initiativer. Pointen hos Rosenfeldt er ikke, at den ekstra overvågningsmekanisme fungerede optimalt, tværtimod. Der var jævnlige slinger i valsen med hensyn til de strikse sikkerhedsforskrifter. Men den gav Stalin et unikt våben i hænderne i beherskelsen af befolkningen, for stort set enhver sovjetborger kunne hænges op på en eller anden brist i årvågenheden (bd. 2, s. 166).

Og de hemmelige parallelstrukturers fangarme stoppede ikke ved grænsen til Sovjetunionen, men var nærmest verdensomspændende som følge af organisationen Kominterns rækkevidde langt ind i alle klodens kommunistpartier.

Det er budskabet i det sidste led af Rosenfeldts analyse omhandlende Kominterns hemmelige apparat. Afsettet var den sovjetiske revolutionsræson, altså bolsjevikkernes indbyggede interesse i at omstyrte den kapitalistiske verdens regeringer samt mere defensivt at beskytte Sovjetunionen mod overfald. Komintern forpligtede kommunistpartierne til at opbygge subversive strukturer – militærapparater og celler – og gjorde hele organisationen til Sovjetstatens, ikke mindst dens efterretningstjenesters forlængede arm.

Så i Rosenfeldts analyse af organisationen er dens oprindelige leder Zinovjev absolut en bifigur, hvorimod den barske kasseimester i OMS Pjatsnitskij samt finnen Mauno Heimo står anderledes centralt.

Komintern lever

Også Komintern måtte udføre politisk kontrol med implementeringen af organisationens beslutninger og sende særlige udsendinge ud til de enkelte landes kommunistpartier kaldet sektioner af Komintern.

Igen gælder det, at der naturligvis var store problemer med effektiviteten og brud på sikkerhedsforskrifterne. Ikke desto mindre udgjorde Komintern nærmest en verdensomspændende Blekingegadebande i hænderne på Stalin, thi ham var det, der havde magten over organisationen; det fremgår klart af Komintern-generalsekretæren Dimitrovs dagbog, der dækker hele perioden 1933-1949.

Mange kommunister var mere end villige til at lade sig hverve som egentlige spioner for Sovjetunionen, og indadtil i Komintern var der tydeligvis frit slag for henvendelser fra eksempelvis den militære efterretningsschef Fitin til Dimitrov.

Det var via Komintern og dets direkte forbindelse til den amerikanske venstrefløj gennem USA's kommunistparti, at der blev iværksat en omfattende sovjetisk spionageoffensiv midt under Anden Verdenskrig og alliancen med USA.

Noget af det velgørende ved Rosenfeldts Komintern-analyse er således, at den dokumenterer, at de historikere, der anser organisationen for mere eller mindre død efter Stalins magtovertagelse, tager grundigt

LITTERATUR

fejl. Tværtimod var den et mere og mere nyttigt og lydigt redskab i hænderne på Stalin uanset hans åbenlyse mistro til Komintern som blot 'en flok spioner' og hans tåbelige tilsidesættelse af Komintern-agenterne Titos og Sorges advarsel om det forestående nazistiske overfald på Sovjetunionen d. 22. juni 1941.

Netop det år havde den hemmelige og vigtige kommunikationstjeneste *Sluzjba Svjazi* en stab på hele 316 medarbejdere sammenlignet med det samlede Komintern-apparats 591 ansatte, påpeger Rosenfeldt (bd. 2, s. 244). Hertil kommer særlige såkaldte objekter, dvs. hemmelige værksteder for fremstilling af fx falske pas, et topmoderne radiocenter og en skole, hvor udenlandske kommunister blev trænet i kodning.

Senere blev kommunikationscentret til Institut nr. 301, så genopstod det som det økonomisk-operative direktorat, mens der senere blev etableret et endnu mere obskurt og vigtigt Institut nr. 100, der var involveret i våbenedkastninger og anden støtte til udenlandske kommunistiske partisaner, der kæmpede mod Nazityskland under Anden Verdenskrig.

Apropos koder har den russiske Komintern-ekspert Fridrikh Firsov udgivet en bog efter, at Rosenfeldt indleverede sin disputats om Kominterns hemmelige koder og samlede virke.

Her fremgår det, at når 'Rudolf' i 1936 bad om at sende værker af En-

gels og Marx til Italien, drejede det sig om den ledende russiske Komintern-funktionær Manuilskij, der bad om at få 10 to-motorers bombefly og 15 destroyere sendt til fronten i Spanien. Ergo skal man ikke altid tage det for gode varer, når Komintern tilsyneladende kastede sig over ligegyldige sager om spredning af partilitteratur. Vedrørende de efterfølgerinstanser for Komintern, som Stalin oprettede for at kunne fortsætte nogenlunde uhindret efter organisationens formelle opløsning, dukker der også sager om militær hjælp til Grækenland op (sag fra 23. sept. 1947 i *Fond 89, peretjen 48, delo 21*).

Hertil kommer de britiske efterretningstjenesters nu frigivne afkodninger af Kominterns kommunikation med de udenlandske kommunister i 1930'erne kaldet MASK og midt i 1940'erne kaldet ISCOT; materiale, som Rosenfeldt muligvis ikke har været opmærksom på.

I konklusionen (bd. 2, s. 324) understreger Rosenfeldt med rette, at stalinismen slet ikke kan forstås uden, at man tager den bureaukratiske parallelstruktur, han har kortlagt som et ekstra kontrolfilter og en særlig stressfaktor i det samlede sovjetiske politiske system, i betragtning. Taget hver for sig fremstår de måske ikke som noget særligt, og man kan godt genfinde dele af lignende strukturer i andre politiske systemers bureaukratier, siger han. Men *samspillet* mellem dem og den

øvrige sovjetiske forvaltning skabte en særlig verden, slutter han. Heri kan man kun erklære sig enig, faktisk finder jeg af den grund hans parallel til beslutningsprocesser på regeringsniveau i Danmark (bd. 1, s. 624) temmelig misvisende. Der er pokker til forskel.

Samlet vurdering

Samlet set er min vurdering, at strukturanalysen – den minutiøse kortlægning af apparatet og dets forgreninger – er ualmindelig vellykket. Det vil jeg fastholde uanset om en og anden nørd senere kan komme og påvise lidt svipsere og unøjagtigheder.

Jeg er mindre imponeret af funktionsanalysen af, hvilket formål den hemmelige parallelstruktur tjente, for her savnes der nogle overordnede synsvinkler og begreber. Der er behov for at male med en bredere pensel for at anskueliggøre, hvor enestående en materie, vi her har med at gøre med.

Jeg kan sådan set godt forlige mig med, at Rosenfeldt ikke orker at bruge plads på for 117. gang at opridse kontroversen mellem totalitarisme-teorien og dens kritikere for herigennem at profilere sig som en af totalitarisme-teoriens tilhængere. Men der skete nu ikke noget ved at pege på det som den logiske implikation af analysen; givet dens pointe om Stalins ikke almægtige, men enestående magt set i forhold til de an-

dres magt (selv Poskrjobysjev fik til sidst ørerne i maskinen).

Det kunne have være afsættet for nogle lidt stærkere pointer om, hvad der overordnet set kan siges at have været meningen med det hemmelige apparat. Nemlig at løse det totalitære politiske systems indbyggede problem med manglende 'checks and balances', dets manglende fejlkorrigeringsmekanismer. Den hemmelige parallelstruktur kan således ses som Stalins desperate forsøg på at løse sit agent/principal-problem, hans manglende kontrol med den sovjetiske samfundshelhed, som netop en kontrol-freak som han måtte undertvinge og disciplinere. Et temmelig ineffektivt redskab ved vi nu, men hvad skulle en konspirativt og totalitært sindet beslutningstager som Stalin ellers finde på?

Denne pointe går på stalinismens indbyggede svaghed.

Men stalinismens tilbøjelighed til at omlægge hele samfundet og økonomien til de hemmelige tjenesters og væbnede styrkers arbejdsmetoder i tilfælde af krig var samtidig dens styrke, i hvert fald når det gennem Komintern lykkedes at forplante den til hele den verdenskommunistiske bevægelse.

Komintern gav Stalin en formidabel slagkraft med hensyn til spionage og 'forhåndslagring' på fjendtligt territorium af tro væbnere for den verdensrevolution, det hele drejede sig om. For selv om den altomfattede globale revolution ikke blev til

LITTERATUR

noget, lykkedes det jo Stalin at rykke sine positioner langt frem efter 1945, og selv under den amerikanske *containment*-politik forblev Sovjetunionen en politisk set yderst farlig modstander for de åbne, demokratiske politiske systemer.

Disse bud på, hvad der også kunne have stået, kan måske virke uvedkommende, for det drejer sig jo om det foreliggende værk. Det er allerede meget omfattende og tankevæk-

kende og indiskutabelt en milepæl som bidrag til stalinisme-forskningen.

Og så må der som sagt gerne komme en folkebog på dansk hen ad vejen, selv om Rosenfeldt skal roses for at satse på det internationale akademiske læsende publikum.

Mette Skak er lektor, ph.d. på Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet.